

ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ ЯК ІДЕОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ПАНУВАННЯ

Без перебільшення, ХХ століття в соціально-політичному аспекті пройшло під знаком тоталітарних ідеологій і режимів. З усіх минулих століть саме воно може вважатися століттям тоталітаризму, у зв'язку з чим К. С. Гаджієв веде мову про homo totalitaricus як феномен ХХ століттям [1, с. 19 – 35]. Тоталітарні суспільства діставали легітимацію через різні доктрини, існували й існують на різних континентах, у різних культурах.

Однак цьому визначенню могло б відповідати занадто багато різних за природою суспільств, створених у різних країнах. Наприклад, в епоху європейського абсолютизму XVII і XVIII століть управління масами також здійснювалося через насильство, а суспільство повністю підкорилося владі панівної абсолютистської еліти, «організованої в цілісний військово-бюрократичний апарат і очолюваної лідером». Навряд чи можна поставити знак рівності між абсолютними монархіями, з одного боку, і комуністичними або націонал-соціалістичними тоталітарними режимами ХХ століття, з іншого, об'єднавши їх загальним терміном «тоталітаризм». Адже обсяг концепту «тоталітаризм» розширився б у цьому випадку настільки, що став би малоефективним у науковому відношенні.

Якщо основною соціальною силою тоталітаризму є люмпен-елемент, – «аморфний, дезорієнтований і той, що ненавидить всі інші суспільні верстви» – то причини виникнення і мета існування тоталітаризму стають ще більш неясними: люмпенізовані верстви існували і існують завжди і скрізь, і позбутися них навряд чи можливо.

Очевидно, не має сенсу розширювати тепер питання про природу тоталітаризму і цікавитися, чи були і раніше в історії режими, аналогічні тоталітарним ХХ століття; визначати, в чому ж загальні і незмінні для всіх часів і народів якості тоталітаризму, які і складають сутність даного явища.

Термін «тоталітаризм» є похідним від пізньолатинського слова «totalitas», що означає «цілісність», «повнота». Термін виник і набув поширеності в 20-30-ті р. ХХ ст. і використовувався для позначення політичних систем у фашистській Італії, нацистській Німеччині і більшовицькому СРСР. Одним із перших авторів цей термін використав італійський автор Дж. Амендола, який у своїй промові 20 березня 1924 р. заявив, що фашизм, як і комунізм, являє собою «тоталітарну реакцію на лібералізм і демократію» [2, с. 13-14].

У ліберальному журналі «Рінашіта ліберала» (січень 1925) вибори, що відбулися в Італії у квітні 1924 року, були охарактеризовані як totalitäre e liberticide, тобто, тоталітарні і згубні для свободи. Трохи пізніше офіційний фашистський теоретик Дж. Джентіле говорив про фашизм як про тоталітарну концепцію життя. Часто використовував цей термін Б. Муссоліні, який називав свій режим не інакше як lo stato totalitario, тобто, тоталітарна держава. Що стосується А. Гітлера та його поплічників, то вони, в усякому разі спочатку, при характеристиці фашистського режиму воліли послуговуватись терміном «авторитарний режим» [2, с. 14].

В Оксфордському словнику англійської мови (1933) вперше було згадано слово «тоталітарний». Зокрема, наводилася цитата з квітневого номера журналу «Контемпорарі рев'ю» (1928): «Фашизм заперечує, що він виконує свої функції як тоталітарний режим, і вступає у виборчу сферу на рівних зі своїми супротивниками». Поступово в демократичних країнах Заходу цей термін отримує все більш широке застосування для позначення спочатку фашистських режимів в Італії та Німеччині, а потім і більшовицького режиму в Радянському Союзі.

Із зарубіжних соціологів і політологів, які досліджували феномен тоталітаризму, не можна не відзначити, зокрема, Ф. Хайека, Х. Арндт, Т. Адорно, К. Поппера, М. Джиласа, Ж. Желева та інших. Наприклад, Ф. Хайек в книзі «Шлях до рабства» (1944) [4], фундаментом якої слугували економічні ідеї автора, пов'язує генезу тоталітаризму з антиліберальними і соціалістичними політичними течіями другої половини XIX століття, які заперечували абсолютну цінність особистості, і розглядає людину як момент в русі до досягнення якоїсь колективної мети. Автор наголошував на тому, що централізоване економічне планування неминуче призведе до фіаско ліберального суспільства як найвищого досягнення Європи [4, с. 55].

Встановлення тоталітарного режиму, на думку Хайека, не стає предметом свідомого задуму проектувальників «світлого майбутнього» і не є навмисним наслідком їх спроб свідомо керувати суспільством за єдиним планом. Тоталітаризм породжує не стільки моральну деградацію суспільства, але і неминуче фіаско у сфері економіки, що означає катастрофічне падіння рівня

життя людей. Хайєк приходиться до висновку, що «соціалізм є неможливим не тільки фактично, але і навіть логічно» [5, с. 18].

К. Поппер у роботах «Відкрите суспільство і його вороги» (1945) і «Злиденність історичизму» [6, с. 7] виходить з протистояння відкритого і закритого суспільств. Для закритого суспільства, авторитарного, застиглого на досягнутій стадії розвитку, на думку автора, є характерними магічне мислення, колективізм, незмінність законів функціонування, примат суспільства над індивідом, особиста безвідповідальність, ідейний догматизм. Це трайбалістське (себто, подібне за своєю структурою до первісного племені) суспільство протиставляє себе всьому іншому світу. Для відкритого ж суспільства, навпаки, є характерними раціональне осягнення світу, критицизм і індивідуалізм.

Закрите суспільство, пояснює Поппер, це «первинно-родове суспільство», яке живе в зачарованому колі незмінних табу, законів і звичаїв, які вважаються настільки ж неминучими, як схід сонця або зміна пір року, або їм подібні очевидні регулярності природи. Воно характеризується магізмом як альтернативою раціоналізму. Члени цього суспільства вважають, що норми «забороняють або вимагають певних способів поведінки» [7, с. 201]. Тому вони ніколи не думають про те, щоб змінити їх, і кожен, хто не кориться цим нормам, суворо засуджується або карається за свою сміливість. Закриті суспільства, пояснює далі Поппер, формуються там, де держава бере на себе функції регулювання більш-менш усього життя громадян. Регулювання є необхідним для «заміни особистої відповідальності родовими табу і тоталітарною безвідповідальністю індивіда» [6, с. 113]. У закритому суспільстві всі норми поведінки є встановленими і жорстко впроваджуються в життя, так що індивідам не дозволяється мати свою особисту думку про те, що є правильним.

Відкрите ж суспільство, на думку Поппера, являє собою дещо таке, чого ми досягаємо, виходячи з «закритого суспільства». Тому його характерні риси представляються як протилежні таким закритим суспільствам. У відкритому суспільстві, навпаки, індивіди проявляють свою особисту думку, а якщо він відмовляється від особистої думки, підкоряючись державі, то держава є відповідальною за його думку.

На протигагу «магічному або родовому, або ж «колективістському» (закритому) суспільству, відкрите суспільство є «суспільством, в якому індивіди стикаються з особистими рішеннями». Суспільство є «відкритим», якщо окремі члени суспільства не є обмеженими в формуванні поглядів встановленими законами і звичаями і коли не тільки кожен особисто відповідальний за свої власні дії, але висловлює свою власну думку про схвалення або несхвалення державної політики.

Щоб відкрите суспільство було дієвим, варто покладатися не на непорушний закон або звичай і не на приписи традиційної або будь-якої іншої влади, а на «віру в розум, свободу і братерство всіх людей». Бо воно може процвітати лише тоді, коли члени суспільства намагаються формувати свої погляди, ґрунтуючись на розум, цінують свободу кожного і всіх, а також згодні жити в братерстві. За цієї умови не тільки кожен може мати свою власну думку, але всі разом вони можуть зберегти умови, що гарантують їх свободу.

Ця протилежність принципів дії відкритого та закритого суспільств характеризується Поппером на основі двох цитат із давньогрецьких творів. Однією із них є теза Перикла про те, що «хоча меншість створює політику, ми всі здатні давати їй оцінку». Друга належить Платону: «Найбільшим принципом з усіх є те, що ніхто не повинен бути без вождя. Точно так само, не повинен будь-хто бодай в думках привчатися до того, щоб дозволяти робити щось за своєю власною ініціативою. Навіть у незначній справі він повинен знаходитися під керівництвом. Наприклад, він повинен вставати вранці, рухатися, вмиватися або приймати їжу... Тільки якщо йому кажуть, що він повинен це робити. Одним словом, він повинен привчити свою душу шляхом тривалої звички ніколи не думати самостійно і стати повністю нездатним на це» [7, с. 88].

Висновок: Узагальнюючи визначені теоретиками ознаки тоталітарного політичного режиму, до переліку суттєвих ознак тоталітарної держави слід включити:

- моністичну загальнодержавну ідеологію, створену на основі утопічного проекту радикальних перетворень (здійснюваних панівною групою, визначеною за класовою, національною або расовою приналежністю), ідеологізацію та політизацію всіх сфер суспільства;
- однопартійність за умов масової партії вождистського типу, яка монополізує право на здійснення управління державою;
- масовий терор як метод управління суспільством;
- тотальний контроль над всіма суспільними сферами та над приватним життям людей, включаючи контроль над їхньою свідомістю;

- політичну цензуру;
- заборону політичного плюралізму та навіть формальної політичної опозиції;
- підпорядкованість державі інститутів громадянського суспільства;
- милітаризацію;
- порушення прав і свобод громадян. Сутнісною рисою тоталітаризму і спільною характеристикою тоталітарних диктатур є їх підтримка з боку населення, зумовлена властивими для масового суспільства психологічними особливостями людей. Отож, надзвичайно важливою рисою тоталітаризму, що потребує окремих досліджень, є наявність масового суспільства у державі при становленні режиму.

Література

1. Гаджиев К. С. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования / К. С. Гаджиев // *Вопросы философии*. – 1991. – № 7. – С. 19–35.
2. Джулио Ю. Фашистская Италия / Ю. Джулио. – М.-Л.: Московский рабочий, 1929. – 128 с. – С. 13-14.
3. Drucker P. F. *The End of Economic Man. A Study of the New Totalitarianism* / P. F. Drucker. – N-Y, Univ. press, 1939. – 605 p.
4. Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек // *Вопросы философии*. – 1990. – № 10–12. – С. 55.
5. Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность / Ф. А. Хайек. – М.: Новости, 1992. – 233 с. – С. 18.
6. Поппер К. Нищета историцизма / К. Поппер. – М.: Издат. группа «Прогресс», 1993. – 448 с. – С. 7; С. 113.
7. Поппер К. Открытое общество и его враги: [в 2-х тт.] // К. Поппер. – М.: Феникс, 1992. – Т. 1. – 583 с. – С. 201; С. 88; С. 439; С. 49.
8. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арендт. – М.: ЦентрКом, 1996. – 401 с. – С. 109; С. 110-111; С. 312.
9. Джилас М. Лицо тоталитаризма / М. Джилас. – М.: Новости, 1992. – 177 с. – С. 80.
10. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон. – М.: Текст, 1993. – 312 с. – С. 70.
11. Friedrich C. J. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* / C. J. Friedrich, Z. Bzezinski. – N.Y., 1965. – P. 7–27.
12. Curtis, M. *Comparative government and politics*
13. Желев Ж. Фашизм // *Філософська і соціологічна думка*. – 13. Curtis, M. *Totalitarianism*. New Brunswick.-New York: 1991.- № 1.- С. 127-143; № 2. - С. 129-142; № 3. – Transaction Books, 1979.- 128 p. С. 131-146; № 4 – С. 116-135.
14. Игрицкий Ю. Концепция тоталитаризма: уроки многолетних дискуссий на Западе // *История СССР*. – 1990. – London: Allen & Unwin, 1940. – 272 p. – С. 183.
15. Климчук В. *Естетика тоталітаризму II Сучасність*. – Inc., Publisher, 1962. – 346 p. 2001. – № 4. – С. 122-134.
16. Shapiro, L. *Totalitarianism*.- New York: Praeger, 1972. – С. 20-43; С. 125.
17. Томахів В. Етнополітика сталінізму: витоки і практика [Електронний ресурс] / Володимир Томахів // *Збірник наукових статей з філософії, політології, історії*. – 2003. – Спец. вип.
18. Томахів, В. Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (історико-політологічний аспект) [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Томахів Володимир Ярославович ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. - Львів, 2001. - 168 с.